

Het wapen en de vlag van Rhenen

Dr. H.P. Deys

Gedurende ruim vier eeuwen heeft Rhenen een stadswapen gevoerd, dat achteraf in een onjuiste vorm blijkt te zijn uitgevoerd. Voor zover bekend heeft men namelijk sinds ongeveer 1600, tot aan de Tweede Wereldoorlog, een wapen gebruikt waarin drie gelijkvormige torens voorkomen, vlak tegen elkaar aan, elk voorzien van een windvaantje. Een lange sleutel is door de drie vlaggemasten, 'balksgewijs' geplaatst. Verschillende versies van dit wapen zijn in gebruik geweest, waarbij soms de twee buitenste torens wat kleiner zijn dan de middelste. Het doet wat plomp aan, oneerbiedig gezegd lijkt het meer op drie zoutstrooiers of pepermolens, dan op stadstorens.

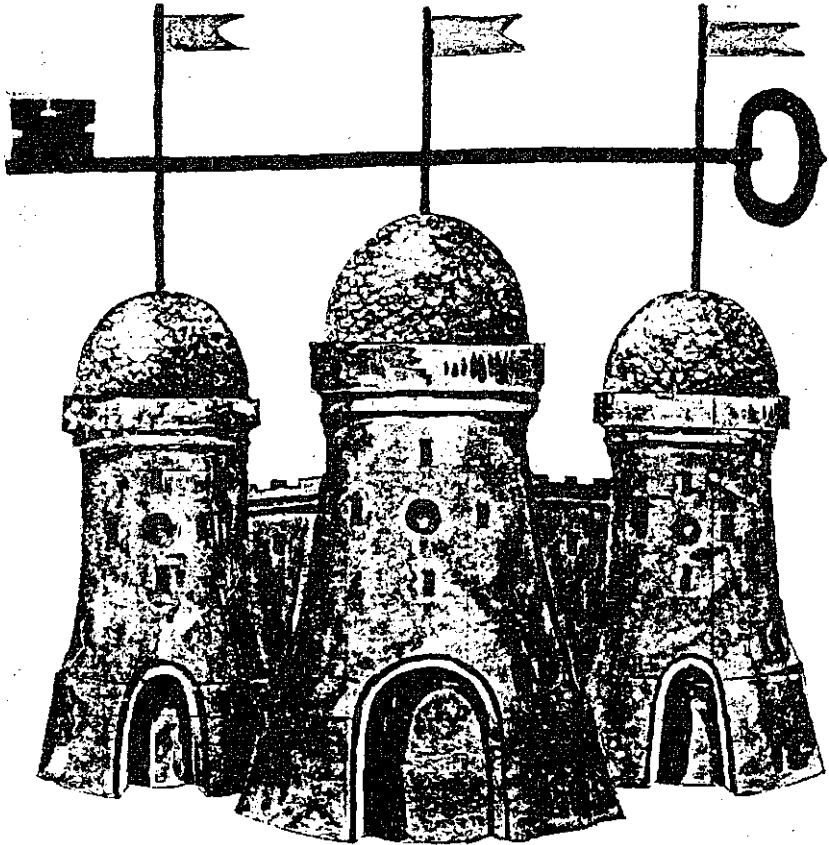
We zien dit wapen op allerlei oude prenten, maar bijvoorbeeld ook, als windvaan, op het Oude Raadhuis, en als stadswapen boven de oorspronkelijke hoofdingang¹.

Het ontstaan van het stadswapen van Rhenen heeft een merkwaardige geschiedenis achter de rug. Ik heb een poging gewaagd deze te achterhalen, en kom tot de volgende bevindingen.

In februari 1818 hebben de Staten van Utrecht aan alle gemeenten bericht gezonden dat zij, op hun verzoek, het recht mochten behouden of, zo zij dit nog niet hadden, het recht konden verkrijgen, een eigen wapen te voeren. Gemeenten kleiner dan 5000 inwoners zouden dit recht zelfs gratis kunnen aanvragen aan Z.M. de Koning, dit volgens een besluit van Koning Willem I van 3 januari van dat jaar.

Naar aanleiding van de door de Rhenense gemeenteraad ingediende aanvraag werd op 30 september 1818 door de Hoge Raad van Adel, die hiertoe in 1816 het recht had verkregen, voor Rhenen het volgende wapen vastgesteld:

'Zijnde van zilver, beladen met een drietoornige burg, het hoofd verzeld² van eene sleutel balksgewijze geplaatst, alles van rood, het schild gedekt met eene kroon van goud en ter wederzijde vastgehouden door een klimmenden gouden Leeuw'.

1. Stadswapen van Rhenen, door de Hoge Raad van Adel toegekend in 1818.

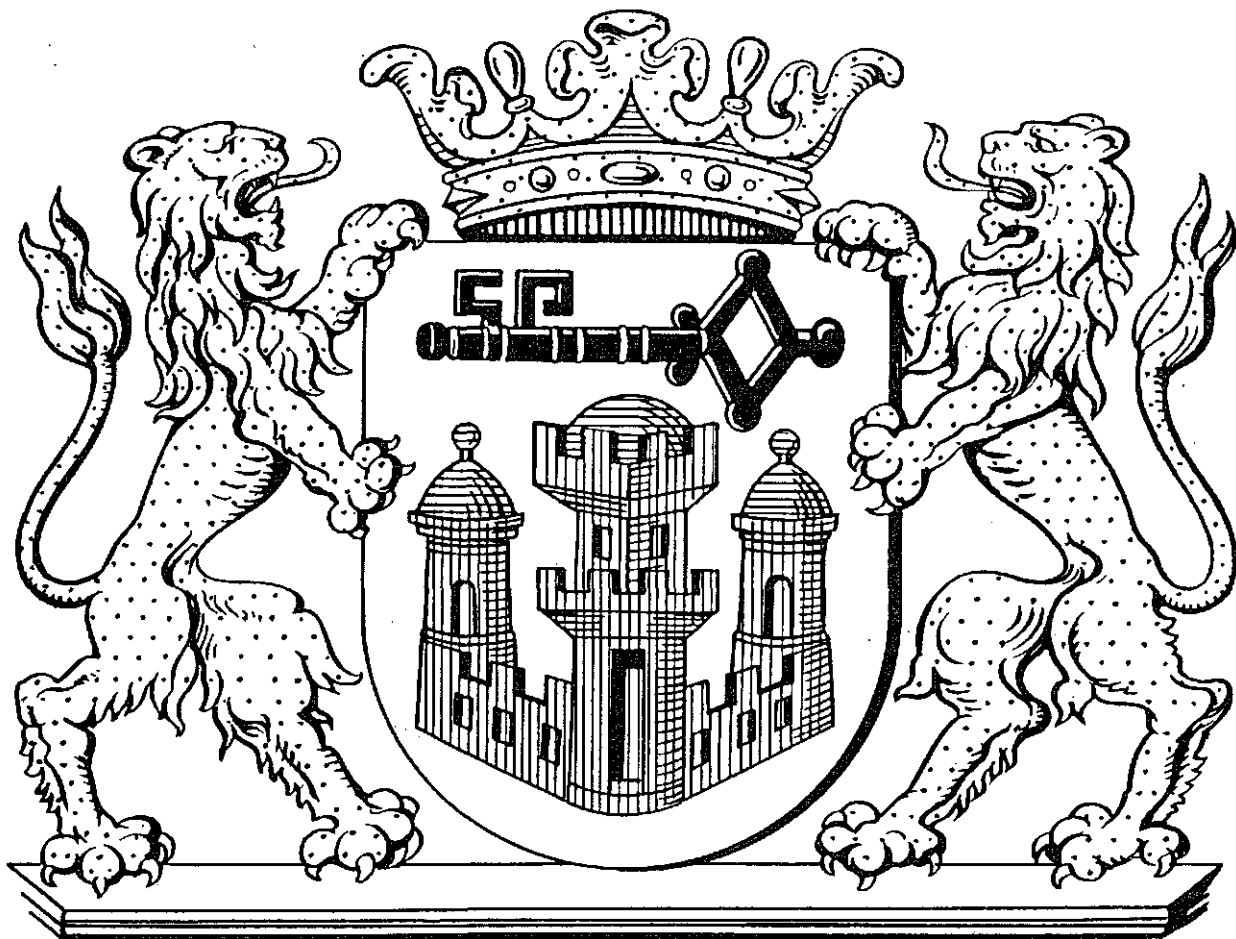
In de Rhenense raadsvergadering van 23 oktober 1818 bleek men niet tevreden te zijn over deze versie van het Rhenense stadswapen. Men was van mening dat de daken van de torens blauw behoorden te zijn, de ijzeren spillen op de torens en de sleutel zwart gekleurd en de windvaantjes van goud. De sleutel diende door de drie ijzers balksgewijs geplaatst te zijn en onder het wapen hoorden de letters S.P.Q.R. te staan. De gemeenteraad verzocht de Hoge Raad van Adel het wapen in deze zin te wijzigen.

Helaas is niet precies bekend, tot welk antwoord het verzoek heeft geleid: de stukken ontbreken in het gemeente-archief. In elk geval bleef het wapen zoals het in 1818 was vastgesteld (afb. 1). Dit wapen komt dan ook nog als zodanig voor in het boek 'Nederlandsche Wapens' van 1941. Hierbij is het (oude, dus onjuiste) wapen gedekt met een kroon met vijf bladen of fleurons, hetgeen niet in de officiële wapenomschrijving wordt vermeld. Ditzelfde wapen werd ook gevoerd door het Waterschap van de Rhenensche Nude en Achterbergsche Hooilanden, eveneens op 30 sept. 1818 verkregen.

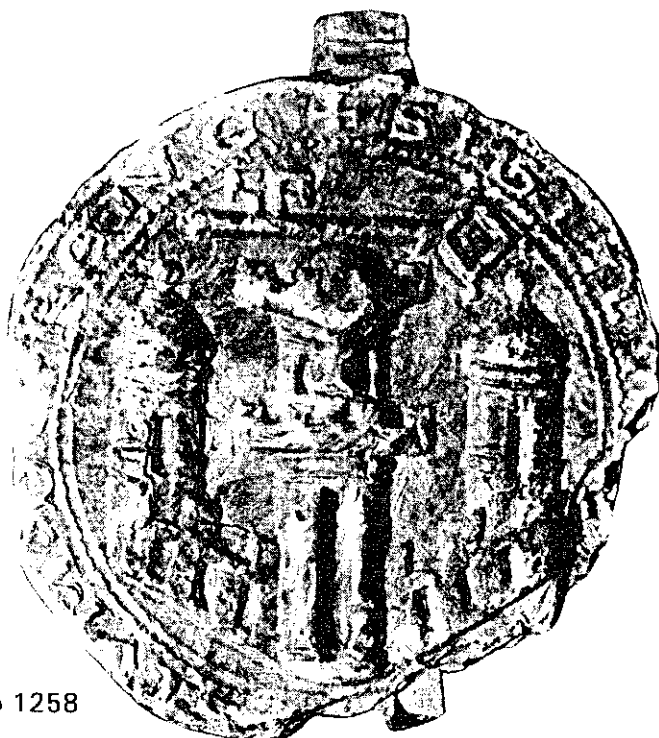
De zaak bleef echter lange tijd onduidelijk en onbevredigend. Uiteindelijk werd de kwestie in februari 1943 door de als waarnemend gemeentesecretaris optredende burgemeester d'Aumale van Hardenbroek weer aanhangig gemaakt. Hij bracht daarbij de in de vergadering van 1818 (!) voorgestelde gegevens over het stadswapen naar voren.

Waarom de zaak van een nieuw stadswapen plotseling in 1943 werd aangekaart is mij niet bekend. In elk geval besloot het Departement van Algemeene Zaken, op voordracht van de Hoge Raad van Adel een nieuw wapendiploma op te maken, de kosten ervan bedroegen f 35,=. De beschikking van 1818 werd ingetrokken en op 26 oktober 1943 werd door het Departement het volgende nieuwe wapen (afb. 2) verleend:

'In zilver een drietorenig kasteel van keel, verlicht van het eerste en rondgedekt van azuur; de middentoren geopend en voorzien van twee gekanteelde weergangen; de courtines ieder voorzien van drie openingen en eveneens gekanteeld. Het schildhoofd beladen met eenen liggenden sleutel van sabel, de baard naar rechts en naar boven gewend. Het schild gedekt met eene gouden kroon van drie bladeren en twee paalen en ter wederzijde gehouden door eenen leeuw van goud'.

2. Stadswapen van Rhenen, door de Hoge Raad van Adel toegekend in 1943.

Anno 1258

Uit: Van Iterson, De Stad Rhenen

Anno 1483

Hierbij behoren voor niet-heraldisch geschoolden de volgende opmerkingen. *Keel* betekent rood, *azuur* is blauw. Een *courtine* is de muurverbinding tussen twee torens of bastions. *Sabel* betekent zwart en een naar *rechts* gewende baard van de sleutel wil heraldisch zeggen, zoals voor alle afbeeldingen op een wapen, dat dit gezien moet worden vanuit het wapen zelf (of de ridder die vroeger het wapenschild droeg), dus voor de 'kijker' is dit naar links. In modern Nederlands betekent het een en ander dus, dat het wapenschild zilver is, het kasteel rood, de daken blauw, de sleutel zwart, de kroon en de leeuwen goud.

De gemeenteraad was het geheel oneens met deze nieuwe beschrijving van het stadswapen. Men had immers verzocht om enige rectificaties aan te mogen brengen, en nu kwam er een geheel nieuw wapen tevoorschijn, dat in aanzienlijke mate van het bestaande wapen afweek. Belangrijk hierbij was vooral, dat de 'burg' in niets meer leek op een burcht, doch meer op een gekanteelde muur geleek, die geen deur had en bovendien geen bescherming zou bieden in verband met de aanwezige openingen. Niemand kon zich herinneren ooit een dergelijk gemeente-wapen te hebben gezien.

Na telefonisch overleg met de Hoge Raad bleek echter dat het door hen voorgestelde nieuwe wapen (van 1943 dus) was overgenomen van oude stukken uit 1258 en 1451. De gemeenteraad besloot daarop in het nieuwe wapen te berusten. De Raad beschreef de vindplaatsen van de oude wapens en vermeldde dat het 'thans verleende wapen stamt uit den bloeitijd der heraldiek. Het vorige was eene verbastering van het oorspronkelijke, terwijl de beschrijving gebrekkig was.' Er bleek ook nog een afdruk van het grootzegel van Rhenen te bestaan, stammend uit 1483, waarop het stadswapen voorkomt¹ (afb. 3 en 4), en in het Rhenense gemeentearchief zijn enkele, min of meer gedeeltelijk geschonden zegels bewaard gebleven.

Voor zover mij bekend heeft de stad Rhenen dit wapen nog op zijn grote zegel gevoerd minstens tot aan 1628. Daarna moet het op een of andere manier in onbruik zijn geraakt.

De sleutel

Op de oudste stadswapens komt de sleutel reeds voor, en wel naar links gericht (heraldisch rechts), met de naar boven gerichte baard in de vorm van de letters S en P, welke zouden staan voor Sanctus Petrus. Deze verwijzing naar St. Petrus is niet zo vreemd, wanneer wij bedenken dat

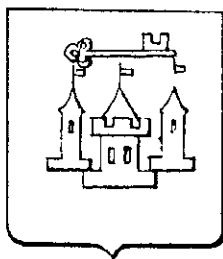
de Cunerakerk vroeger aan Petrus was gewijd. Ook enkele andere argumenten² wijzen er op, dat Petrus vroeger voor de stad een bijzondere betekenis heeft gehad³.

Al vrij snel zijn deze letters als herkenbare kenmerken uit de sleutel verdwenen. In de in noot 1 reeds genoemde prenten zijn nergens meer de S en de P te herkennen. Ook blijkt dat soms de baard van de sleutel naar beneden gewend is, of soms zelfs, zoals in de prent van Doesburgh en in het Lexikon van Neubecker, naar rechts (heraldisch links).

De letters S en P werden nooit officieel beschreven als behorende tot het wapen. We moeten het als een traditie zien, die dit gebruik in ere houdt.

Doesburgh, ca. 1700.

Rhenen, Stadt
(Provincie Utrecht)

Uit: Neubecker

S.P.Q.R.

Volgens overlevering behoren de letters S.P.Q.R. als devies bij het wapen van Rhenen. Nergens is dit is echter officieel vastgelegd.

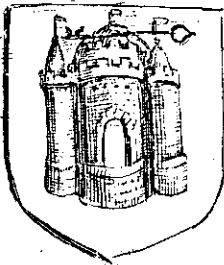
In de 'Tegenwoordige Staat' (zie noot 4) wordt slechts het wapen vermeld. De spreuk komt hier niet ter sprake.

In elk geval werd, zoals wij hierboven reeds zagen, reeds in 1818 bij de Hoge Raad van Adel geprotesteerd, dat de vier letters niet in het wapen werden opgenomen. Dit protest heeft niet geleid tot het gewenste resultaat. Ook in het besluit van 1943 wordt Rhenen niet officieel in het bezit gesteld van welke spreuk dan ook. Feitelijk is dit juist, omdat niet op een historisch document kan worden teruggegaan.

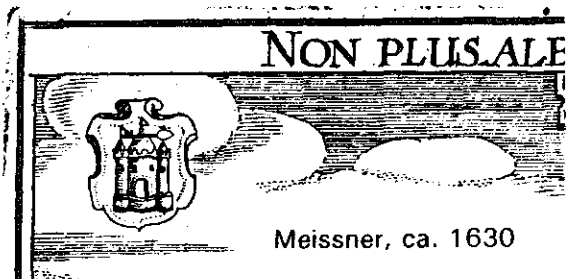
Hoe, en wanneer de wapenspreuk in Rhenen terecht kwam, is niet bekend. Op de oudste afbeeldingen van het stadswapen (die van 1258, 1451 en 1483) is deze niet vermeld. Ook op oude prenten, waarop het wapen voorkomt, is geen devies opgenomen. Op de gravure van Meissner (ca. 1630) is het stadswapen afgebeeld, evenals op de afbeelding van Rhenen uit Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden⁶. Een spreuk is evenmin aangebracht bij de wapens, afgebeeld op de gravure van Lamsweert/H. Specht (ca. 1666) en de gekortwiekte en met nieuw wapen aangebrachte versie van deze gravure door C. Specht uit 1697⁷. Ook het kleine vignet, afkomstig van de 'Gedenkzuyl ...' van Visscher (1793) vermeldt geen wapenspreuk⁸.

Pas eind 17e eeuw verschijnt de spreuk voor het eerst op een gravure: op een prent Rhenen voorstellend, door T. Doesburgh, van ca. 1700 en behorend bij de grote kaart van Utrecht van B. de Roy, staat het stadswapen afgebeeld mét de letters S.P.Q.R.⁹.

RENEN

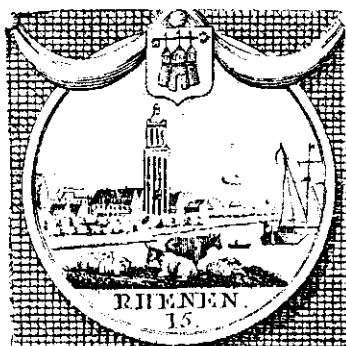

Guicciardini, ca. 1616

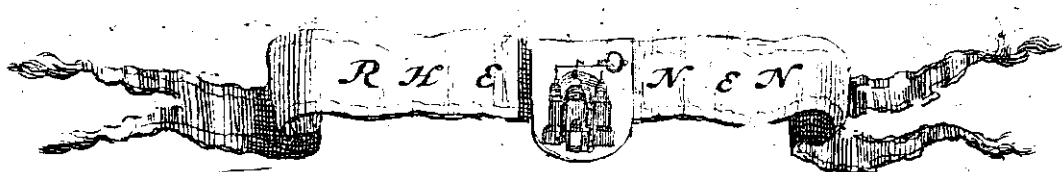

Lamsweerde/H. Specht, ca. 1666

Visscher, 1793

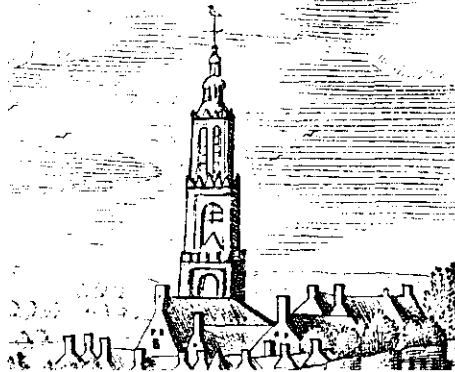
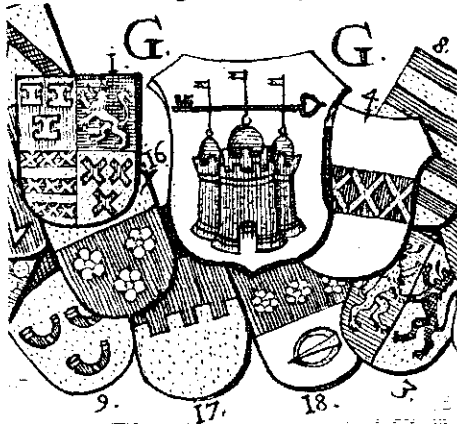
Lamsweerde/C. Specht, 1697

Er bestaan verschillende verklaringen voor de afkorting S.P.Q.R. Oorspronkelijk stammen deze letters uit het oude Rome, toen deze het devies van deze stad weergaven: *Senatus Populusque Que Romanus*, 'De Senaat (de Regering) en het Volk van Rome'. Vermoedelijk hebben, naast Rhenen, ook andere steden de bekende letters als hun devies overgenomen.

De Rhenense 'vertaling' van de spreuk is niet eenduidig. Voortman beschrijft het boven het toenmalige gemeentehuis (thans het Oude Raadhuis aan de Markt) geplaatste wapen: 'een rooden burcht met drie torens op een zilver veld, bedekt door een zwarten sleutel, terwijl de letters S.P.Q.R. (*salutem populi quaerit Rhena*, d.i. het bestuur van Rhenen zoekt het heil van 't volk) onder het wapen staan.' Ook Van Nas¹⁰ noemt dezelfde verklaring, maar vertaalt de Latijnse tekst in 'het bestuur van Rhenen bedoelt des volks welzijn'. Volgens d'Aumale van Hardenbroeck (1943) zouden de letters S.P.Q.R. betekenen: *Salvo Populi Quod Renania*.

In een kranteartikel in De Vallei (2-3-1956) deelt de onbekende schrijver ervan (Joop Bovenschen?) mede, dat hem door de Hoge Raad van Adel desgevraagd was medegedeeld, dat aan de letters S.P.Q.R. dezelfde betekenis moet worden gegeven als aan die onder het Romeinse wapen, dus *Senatus Populusque Rhenensis* (Regering en Burgerij van Rhenen). Vreemd is het dat de Hoge raad hier dus wél ingaat op het devies, dat door deze raad officieel genegeerd werd.

Het is merkwaardig, dat Van Iterson in zijn standaardwerk over Rhenen niets zegt over de spreuk. Weliswaar gaat hij diep in op de stadszegels, en vooral op de betekenis van de sleutel, en ook wordt, in een noot¹¹ het gehaspel op heraldisch gebied vermeld, waarbij de burcht vervormd werd, maar de spreuk komt nergens ter sprake.

Uit een prent van onbekende herkomst, 17^e eeuw

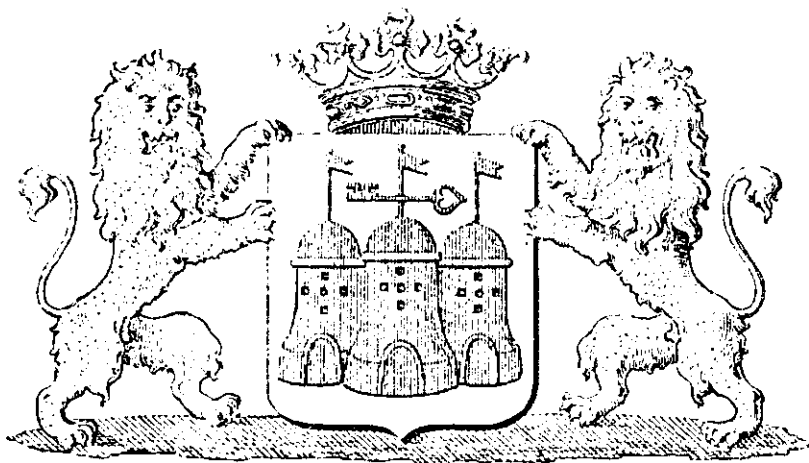
Uit een prent van onbekende herkomst, 17^e eeuw

Tot slot volgt hier het belangrijkste van een in 1977 vastgesteld Koninklijk Besluit, waarin richtlijnen betreffende het verlenen van wapens worden omschreven.

Bij het bevorderen van de verlening van wapens aan publiekrechtelijke lichamen wordt van de volgende richtlijnen uitgegaan:

1. Het aan een publiekrechtelijk lichaam te verlenen wapen moet voldoen aan de algemene en in het bijzonder in Nederland gebruikelijke regelen der heraldiek.
2. Het wapen moet zo eenvoudig mogelijk zijn. Een veelheid van wapenfiguren en een ingewikkelde schildverdeling dienen te worden vermeden.
3. De wapenfiguren moeten historisch en esthetisch verantwoord zijn. Eerder ter plaatse gebruikte wapenfiguren hebben in het wapen voorrang boven later gebruikte of nieuwe.
4. Aan elk wapen kan een kroon van drie bladeren en twee parels worden toegevoegd.

5. Een andere kroon wordt slechts verleend, indien deze reeds werd gevoerd bij een wapen dat opnieuw wordt verleend, of indien ter verkrijging daarvan bijzondere redenen aangevoerd kunnen worden.
6. Schildhouders worden aan een wapen alleen toegevoegd, indien deze reeds werden gevoerd bij een wapen dat opnieuw wordt verleend of indien ter verkrijging daarvan bijzondere historische omstandigheden aangevoerd kunnen worden.
7. Een wapenspreuk wordt aan een wapen alleen toegevoegd, indien deze reeds werd gevoerd bij een wapen dat opnieuw wordt verleend of indien ter verkrijging daarvan bijzondere historische omstandigheden aangevoerd kunnen worden.
8. Indien een nieuw gevormd publiekrechtelijk lichaam dat de naam heeft ontvangen van een bij zijn vorming opgeheven publiekrechtelijk lichaam, het wapen van dat publiekrechtelijk lichaam voert of voornemens is te voeren, kan dat wapen worden verbeterd, indien historische gegevens hiertoe aanleiding geven. In bijzondere gevallen kunnen ook elementen worden toegevoegd, afkomstig uit de wapens van de andere opgeheven publiekrechtelijke lichamen.

30. RHENEN

Uit: 'Nederlandsche Wapens', 1941

9. Indien een nieuw gevormd publiekrechtelijk lichaam niet de naam heeft ontvangen van een bij zijn vorming opgeheven publiekrechtelijk lichaam, kan aan dit lichaam een wapen verleend worden waarin elementen zijn opgenomen, afkomstig uit de wapens van de opgeheven publiekrechtelijk lichamen, mits daardoor geen ingewikkeld wapen ontstaat. Nieuwe elementen worden aan een wapen alleen toegevoegd, indien ter verkrijging daarvan bijzondere historische omstandigheden aangevoerd kunnen worden. Desgewenst kan ook het wapen van een der opgeheven publiekrechtelijk lichamen worden verleend, zo nodig na verbetering aan de hand van historische gegevens.

Een opmerking nog ten aanzien van de punten 4 en 5: in 'Nederlandsche Wapens' (1941) wordt het Rhenense wapen afgebeeld, waarbij het schild is gedekt met een kroon van 5 bladeren!

Rhenenaartjes

Bij de onlangs voftooidc reconstructie van de F. v.d. Paltshof en Herenstraat, heeft de gemeente Rhenen op de Paltshof een groot aantal blauw gekleurde verkeerspaaltjes geplaatst. Deze naar analogie van de bekende 'Amsterdammertjes' tot 'Rhenenaartjes' gedoopte paaltjes dragen het wapen van Rhenen, uiteraard in de versie van 1943.

Gemeentevlag

Vlaggen werden en worden sinds mensenheugenis gevoerd op schepen als herkenningmiddel, en bij legers te velde. Inmiddels is het ook bij publiekrechtelijk lichamen (provincies, gemeentes, waterschappen etc.) gebruikelijk een vlag te voeren. In 1948 heeft de Hoge Raad van Adel hiervoor enkele eenvoudige regels bekendgemaakt. Daarin stond onder meer, dat in een vlag de kleuren van de hoofdwapenfiguur en die van het veld haar afspiegeling vinden. Ook wil het gebruik, dat in het algemeen de donkerste kleur beneden geplaatst wordt.

In 1955 besloot de gemeente Rhenen officieel een gemeentevlag vast te stellen. Van oudsher werd gevlagd met rood-witte vlaggen, waarbij de rode baan de bovenste helft uitmaakte. Desgevraagd ontving de gemeente van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten het advies in deze zaak de Hoge Raad van Adel om advies te vragen. In verband met de officiële kleuren van het gemeentewapen, kwam het advies een vlag met drie gelijke banen: rood - wit - zwart te gaan voeren. Het college van B en W had bezwaar tegen de zwarte baan. Een voorstel tot het introduceren van een andere kleur werd door de Hoge raad van Adel afgewezen. Hoewel een vlag met drie banen, in plaats van twee wel voordelen bood, leverde de zwarte baan zoveel gevoelsmatig bezwaar op, dat besloten werd te berusten in de oude toestand, en dus als vanouds de niet erkende gemeentevlag (rood - wit) te blijven voeren.

In 1968 werd de zaak weer opgerakeld door de Stichting voor Banistiek en Heraldiek. Na een enquête, door deze stichting ingesteld, heeft de gemeente de gelegenheid aangegrepen, de belangeloze medewerking van de Stichting in te roepen bij het ontwerpen van een gemeentevlag. Hiermee zou Rhenen bij de 75% der gemeenten gaan behoren met een eigen gemeentevlag.

De Stichting stelde de volgende vlag voor:

twee evenhoge horizontale banen in rood en wit, die aaneensluiten met aflopende kantelen en deze kanteellijn te versterken met een zwarte zoom.

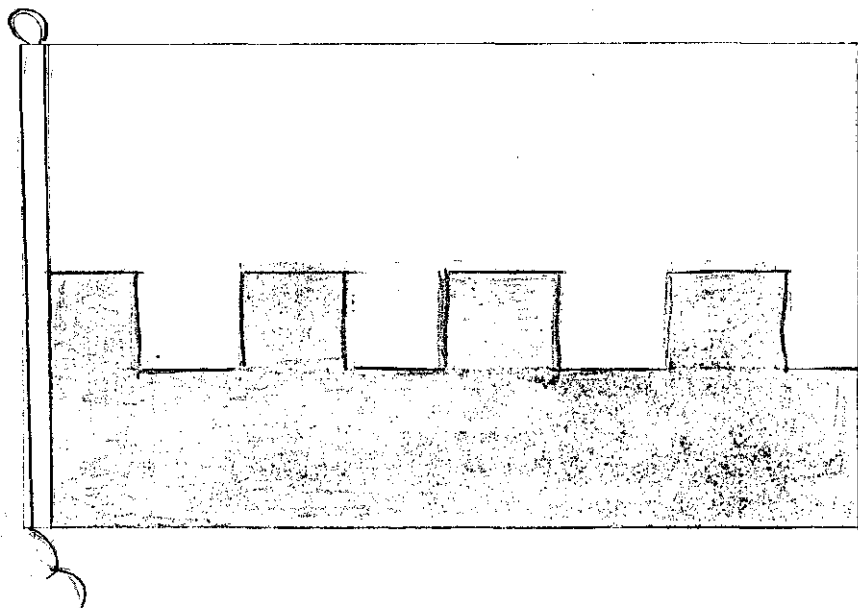
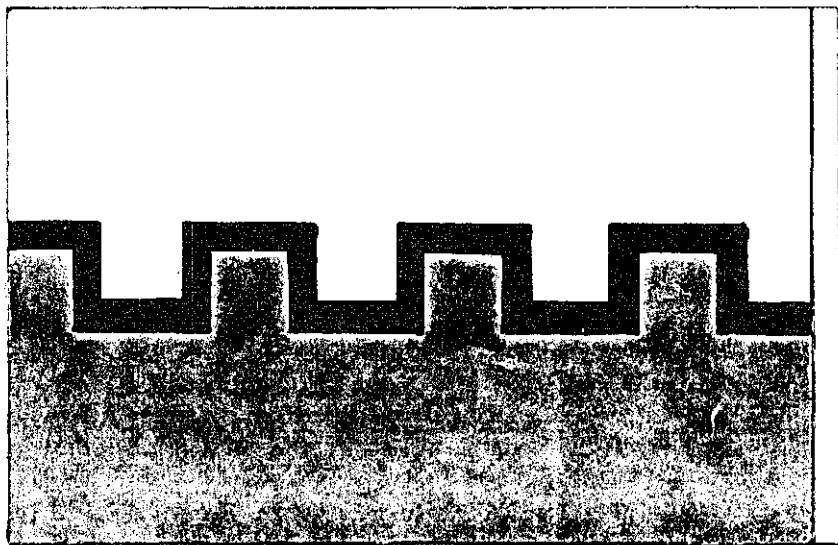
De motivatie was, dat het kasteel uit het wapen als hoofdkleur rood heeft, het veld van het schild is zilver, voor een vlag dus wit, waaraan is toegevoegd een zwarte sleutel. De kantelen in de vlag roepen een associatie op met die van het kasteel en met de baard van de sleutel. Het zwart maakt op een ondergeschikte wijze deel uit van de vlag (afb. 3 boven). Hoewel de gemeenteraad het ontwerp enthousiast ontving, en hiertoe reeds in een raadsbesluit tot een voorlopige vaststelling van de gemeentevlag was gekomen, gooide de Hoge Raad roet in het eten. Deze vond dat door het introduceren van de zwarte kartelrand een associatie werd opgeroepen met de kantelen van het kasteel en met de baard van de sleutel. Aangezien de sleutel een secundaire figuur in het wapen vormt, werd het overbodig geacht dat ook nog de kleur van de sleutel in de vlag werd opgenomen. Ook vond de Hoge Raad het juister, in de vlag het wit boven te plaatsen.

De gemeenteraad ging, zeer tot ongenoegen van de Stichting voor Banistiek en Heraldiek, accoord met de voorgestelde wijzigingen. Bovendien werd telefonisch groen licht verkregen om de witte en rode baan te scheiden door middel van een zwart stiksel. In augustus 1968 tenslotte werd de gemeentevlag van Rhenen als volgt vastgesteld (afb. 3 onder):

een rechthoekige vlag, kantelig doorsneden, boven wit, onder rood, aan de broekzijde een half kanteel, vervolgens drie kantelen en aan de vluchtzijde een half onderkasteel.

Literatuur:

- Combrink, J., 'Rhenen, van vestingstad tot grebbestad', Zaltbommel, 1981.
- Deys, H.P., 'Achter Berg en Rijn', Rhenen, 1981.
- Iterson, W. van, 'De Stad Rhenen', Assen, 1960.
- Nas, W. van, 'Rhenen en Omstreken', 1906. De 'Nieuwe Vermeerderde' uitgave, 1910.
- Neubecker, O. en W. Rentzmann, 'Wappen Bilder Lexikon', München, 1974 (afb. op p. 323).
- Uitg. Compagnie de Branding (uitgever), 'Nederlandsche Wapens', de Bilt, 1941.
- Voortman, C.J., 'Naar Rhenen en de Grebbe', 1890, p. 72-73.

3. Boven: afgekeurd ontwerp voor gemeentevlag van Rhenen.
Onder: uiteindelijk vastgestelde gemeentevlag van Rhenen, 1968.

Noten:

1. Zie ook *Achter Berg en Rijn*, de afbeeldingen 49, 51, 52, 53 en 108 voor prenten, en 204/206, 260, 270, 288, 289, 414, 513, 588, 616, 650/652 en 735 voor bestaande hebbende situaties in Rhenen.
2. 'Verzeld' betekent in deze context *vergezeld*.
3. Afbeeldingen van het stadswapen uit 1258 en 1483 zijn opgenomen in W. Van Iterson, 'De Stad Rhenen', 1960 tussen pag. 128 en 129.
4. Zie Van Iterson, p. 139.
5. In de 'Tegenwoordige Staat' (Tirion, 1772) wordt gesteld: "Het wapen van Rhenen is een roode burgt of slot, onder een zwarten sleutel, op een zilveren veld, ten teken, gelyk men meent, dat zy het Stigt aan dien kant afsluit".
6. Afbeeldingen in H.P. Deys, 'Achter Berg en Rijn', (1981), afb. 51 en 53.
7. Zie de afbeeldingen in 'Achter Berg en Rijn', afb. 108 en 110.
8. Zie de afbeelding in 'Achter Berg en Rijn', afb. 52.
9. Een afbeelding in Combrink, 1981, p. 95, en gegevens in 'Achter Berg en Rijn', afb. 49.
10. Zie Van Nas, 1910, noot 71 op p. 99.
11. Van Iterson, noot 19 op pag. 140.